

Dvasios ir materijos sąryšis. Pagrindinių teiginių sąvadas

Vosylius Sezemanas

Pratarmę, rankraščio nuorašą ir vertimą parengė *Dalius Jonkus*,
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Vosylius Sezemanas 1950–1955 m. kalėdamas lageryje parašė ir išsaugojęs parsivežė į Lietuvą nemažai rankraščių. Yra žinoma, kad profesorius skaitė paskaitas kitiems kaliniams. Išlikę rankraščiai galimai yra paskaitoms naudoti užrašai. Filosofas rankraščiuose aptaria jam ir anksčiau rūpėjusias temas, nagrinėja estetikos, savęs pažinimo ir pažinimo metafizinių prielaidų problemas. Dalis estetikai skirtų rankraščių, parašytų lageryje, publikuota knygoje Vosylius Sezemanas *Estetika, kultūros filosofija, filosofijos istorija* (VDU, 2020), *Problemy* žurnalo 100-ajame numeryje (2021) paskelbtas rankraštis *Savęs pažinimas, savimonė ir objektyvija*.

Šįkart publikuojamas Sezemano rankraštis yra didelės apimties veikalo apie dvasinio ir materialaus prado tarpusavio sąryšį fragmentas. Tekstas parašytas pieštuku ant nedidelių popieriaus lapelių. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje jis yra aplanke F 122-96, kuriame saugoma keletas rankraščių. Visi jie yra vientiso kūrinio (pats autorius šį tekstą vadina studija) fragmentai, atskiri traktato skyriai. Deja, jų tvarka nėra aiški. Rankraščių puslapių numeracija taip pat nėra aiški, nes rankraštis prasideda nuo apibendrinančio tyrimų skyriaus, sunumeruoto nuo 1 iki 76 puslapio (dalis šio fragmento nuo 51 iki 76 puslapio rasta aplanke F 122-98), antro skyrius apie sąmonę ir laisvę puslapių numeracija nuo 93 iki 190 puslapio, o trečias fragmentas apie gyvūnų ir žmogaus refleksus, instinktus ir jų sąryšį su dvasine žmogaus būkle numeruojamas nuo 33 iki 85 puslapio su 6 puslapių priedu. Rekonstruojant minties eigą dėstymo tvarka veikiausiai būtų tokia: pirmiausia fragmentas apie organizmų fiziologiją, refleksus, instinktus, kuriame Sezemanas polemizuoja su Pavlovo teorija, tada fragmentas apie sąmonės ir laisvės problemą, o pabaigoje – pagrindinių teiginių sąvadas.

Sezemano rankraštis pratęsia ir papildo tarpukaryje atliktus tyrinėjimus apie dalykinį ir nedalykinį pažinimą, sąmonę ir savimonę, sąmonę ir pasąmonę. Rankraštyje autorius siekia ontologiškai pagrįsti žmogaus savęs pažinimą, žmogišką egzistenciją susieti su visumine gamtos būtimi. Nuo refleksų ir instinktų pereinama prie gyvybės subjektiškumo ir sąmonės problemų. Svarbus pasikeitimas yra tas, kad Sezemanas vietoj dalykinės ir nedalykinės nuostatos rankraštyje vartoja objektinės ir subjektinės nuostatos terminus. Sezemanas teigia, kad ne tik žmogaus, bet ir gyvos gamtos pažinimas yra galimas tik suspenduojant objektinę nuostatą ir suvokiant gyvybę kaip subjektą. Filosofas kelia metafizinius klausimus, kurie peržengia mokslų ribas, ir siekia atsakyti į žmogaus gyvenimo prasmės ir vertybių klausimus.

Versta iš rankraščio:

Сеземан, В. *Взаимоотношения духовного и материального начал.*
1950–1955, VUB F122-96.

[1]¹ Trumpas dvasinio ir materialaus prado tarpusavio sąryšio tyrimo ir jame pagal galimybes pagrįstų ir išplėtotų pagrindinių teiginių sąvadas.

- 1) Kadangi dvasinio ir materialaus prado tarpusavio santykis gali būti analizuojamas pasitelkiant mokslines ir filosofines priemones ir gali būti išaiškintas remiantis šiuolaikinio mokslo duomenimis, tai, mūsų manymu, tenka pripažinti, kad dvasia ir materija negali būti lyginamos ir priešpriešinamos viena kitai kaip du nepriklausomi vienas nuo kito pradai (dualistiškai) ir kad jų skirtumas bei priešingumas yra antrinis, išvestinis ir gali būti suprastas tik remiantis jų esmine vienove (monizmas). Bet šis monizmas negali būti suprastas nei idealistine prasme, t. y. išvedant materiją iš dvasios, nei materialistiškai, išvedant dvasią iš materijos. Visi šie bandymai patiria nesėkmę, nes pasirodo, kad vienpusiškai išskiriant vieną iš šių pradų visada vienaip arba kitaip yra numanomas arba jame dalyvauja ir kitas pradas. Pavyzdžiui, dialektiniame materializme nuo pat pradžių materijai priskiriamas jutimo gebėjimas, vidinio vystymosi, organizacijos tendencija. Monizmas gali būti sintetinis arba simfoninis ta prasme, kad materialumas gali būti materialus šiuolaikinio mokslo prasme tik turėdamas savyje dvasingumą, o dvasingumas gali pasireikšti ir veikti tik materialume ir per materialumą. Ir tik remiantis šia sinteze ir tarpusavio sąryšiu atsiranda ir pasireiškia tam tikras skirtumas ir netgi jų priešingybė.
- 2) [2] Šis dvasinio ir materialaus prado sąryšis ir vienis pasireiškia pirmiausia pažinimo sferoje ir ypač moksliniame pažinime, kuris yra patikimo žinojimo branduolys ir koncentratas. Čia, be abejo, galioja teiginys, kad dvasiškumas pažįstamas tiktai per jusliškai materialų, per jį arba bent jau sąryšyje su juo. Apie tai liudija ir semantinis kalbos turinys, kuriame beveik visi dvasinių reiškinių, procesų ir santykių įvardijimai yra perimti iš žodinio fondo, kuris apibūdina materialius objektus, požymius ir santykius. Sensualistinis empirizmas yra dalinai teisingas teigdamas, kad mokslinio pažinimo medžiagą riboja tai, kad pažinimas remiasi vienokia ar kitokia jusliška (materialia) duotimi. Bet jis neteisingas tada, kai visus santykius ir sąryšius bei jų prasmę bando išvesti vien iš juslinės duoties. Vidinis dviejų pradų ryšys pasireiškia žmogaus aktyvume (veikloje), kur dvasingumas (sąmoningas psichinis gyvenimas) įsikūnija ir realizuojasi vienuose ar kituose juslinių reiškinių ir procesų kompleksuose.
- 3) Dvasios ir materialumo sąryšis pačioje žmogaus būtyje nulemia ir žmogiško pažinimo dvilypumą: egzistuoja objektinis, arba dalykinis, ir subjektiškas, arba nedalykinis, pažinimo aspektas, o kartu ir šių dviejų aspektų tarpusavio sąryšis. Šis sąryšis atsiskleidžia pagrindinėje subjekto ir objekto pažinimo koreliacijoje. Pirmiausia yra įsisąmoninamas dalykinis šios koreliacijos aspektas, kai pažinimas eina nuo subjekto prie jam priešingo objekto [neįsk.], būtent šis [3] objekto skirtinumas nuo subjekto, jo išoriškumas ir transcendentiniskumas santykyje su subjektu. Pirmiausia šis objektinis aspektas (arba jei remtumės pažintinių aktų nukreiptumu – ši dalykinė nuostata) susijusi būtent su subjekto aplinkinio pasaulio materialumu

¹ Čia ir toliau laužtiniuose skliaustuose pateikti skaičiai yra rankraščio lapelių numeracija.

(jusline gamta). Konkrečios tikrovės pažinimo tikslumas pasiekiamas tik laikantis šios nuostatos, o tai kartu reiškia, kad jis pasiekiamas juslinės būties ribose ir tik per ją. Kadangi žmogus savo kūnu priklauso jusliniam (materialiam) pasauliui, šios jo prigimties pusės pažinimas visiškai paklūsta dalykinei nuostatai (priklauso dalykiniam aspektui). Todėl suprantama, kad moksliniu požiūriu natūraliausias ir tinkamiausias visos žmogaus būties interpretavimas yra tas, kuris remiasi dalykiniu materialiu aspektu (arba dalykine nuostata). Šia kryptimi plėtojamos visos materialistinės ir nuosekliai pozityvistinės koncepcijos (bandymas tyrinėti psichinį gyvenimą remiantis „objektyviu“ metodu, psichologijos pajungimas fiziologijai, dvasingumo aiškinimas remiantis materialumu ir pan.). Tačiau jei žvelgtume į pažinimą be nusistatymo ir paisytume jam būdingų momentų, tai teks pripažinti, kad vien dalykiniu aspektu pažinimas negali būti apribotas, kad už jo visada slepiasi neįsisąmonintu (netematizuotu) būdu kitas subjektinis aspektas, kuris pasireiškia tik refleksyviame savęs suvokime, savimonėje (įsisąmoninant save kaip nedalykinio būdu egzistuojantį subjektą). Bet šis nedalykinis aspektas negali būti plėtojamas ir atskleidžiamas savarankiškai.

[4] Tematizuojant šį aspektą (fokusuojant į jį sąmonę) jis neišvengiamai įgyja objektišką (dalykinį) pavidalą. Bet kokio pažinimo pagrinde esanti tiesioginė savimonė tampa savęs pažinimu – sąmoninga savęs refleksija; savęs pažinime subjektinis aspektas susiejamas arba įsisąmoninamas kaip dalykinės plotmės dalis ir kartu pats tampa pažinimo objektu. Bet savimonei būdingas dalykinis aspektas yra antrinis ir remiasi pirminiu tiesioginės savimonės aspektu (nedalykiniu aspektu) kaip savo pagrindu. Ta aplinkybė, kad subjektinis aspektas pažinimo plėtojimo ir išskleidimo procese bei jo įkūnytas fiksavimas žodiniais simboliais nėra grynai savarankiškas, bet yra tik pirminis taškas, turingas subjektinio (dvasinio) pasaulio pažinimo pagrindas, leidžia suprasti, kad analizuojant žinojimą jį gali paslėpti objektinis aspektas, kai subjektiškumas lieka lyg ir nepastebėtas šešėlyje, ir kad tokiu atveju objektiškasis aspektas tyrinėtojiui pasirodo kaip vienintelis galimas konkretus pažinimo būdas. Tokia pozicija yra visų materialistinių ir pozityvistinių teorijų pagrindas. Bet toks subjektinio aspekto atmetimas arba ignoravimas neišvengiamai veda prie mokslinės-filosofinės problematikos susiaurinimo, kai ištisos žmogaus būties sritys yra pašalinamos kaip nemokslinės arba kaip beprasmės [5] iš mokslinio tyrimo lauko (etikos, estetikos, religijos sritys) arba jos smarkiai iškraipomos interpretuojant dvasinius reiškinius. (Pvz., jos aiškinamos remiantis susietais su subjektiškumu, bet radikalčiai skirtingais savo kokybe materialiniais reiškiniais.) Tačiau iš to, kas pasakyta, negalima daryti išvados, kad subjektinis aspektas, negalėdamas vystytis savarankiškai pažinime, yra vienpusiškai priklausomas nuo objektinio aspekto. Priklausomybė šiuo atveju yra abipusė, nors ir nevienareikšmė. Realio subjektinio aspekto reikšmė pasireiškia visų pirma paties pažinimo struktūroje ir dinamikoje. Tuo, kad aplinkinio pasaulio pažinimas nėra paprastas (veidrodinis) jo atspindėjimas žmogaus sąmonėje, bet jame kaip esminis momentas glūdi subjektinės medžiagos perdirbimas: abstrahavimas, bendrumo išskyrimas iš atskiros ir vietinio, sąvokų, sprendinių ir jų vidinių sąryšių samprotavimuose formulavimas. Žodžiu, tai loginė pažinimo tvarka, kurią galiausiai sąlygoja realūs sąryšiai ir dėsningumai su jais

būdingomis specifinėmis ypatybėmis, pasireiškiančiomis analizės ir sintezės, sutapatinimo ir išskyrimo aktuose. Vienaip ar kitaip net įvairiopus empirizmas priverstas pripažinti, kad pažinime egzistuoja šie aktai ir jų neįmanoma išvesti iš apdirbamos juslinės medžiagos. Šis apdirbimas numato pažįstančio subjekto aktualumą ir kartu jo vienovę. Pagrindinis šių loginių ryšių bruožas, išskiriantis juos iš visų realių ryšių ir santykių lauko, kuriame sąmonė nedalyvauja, yra jų [6] prasminis pobūdis, ta reikšmė, kuri nulemia kiekvieno loginio darinio vietą pažinimo visumoje ir santykyje su pažįstančiuoju subjektu.

Loginių darinių vidiniams ryšiams (sprendiniams, sąvokoms, samprotavimams), kurie sąlygoja mąstymo organizaciją ir jo dinamiką lemiančius perėjimus vienų į kitus, vadovauja prasminės intencijos ir pažinimo tendencijos. Bet prasminiai santykiai yra susiję ne tik su logine pažinimo puse. Jie apima ir pažįstamo turinio reikšmingumą pačiam pažįstančiam subjektui, jie dominuoja ir emocionalumo sferoje bei palieka joje savo atspaudą. Todėl jie glūdi ne tik pažinimo prigimtyje, bet ir pažįstamo pasaulio prigimtyje, nes jis yra panašus (turi bendrų bruožų) į paties subjekto būtį.

Subjekto būtis yra žmogaus būtis pasaulyje ir visų pirma socialiniame pasaulyje, su kuriuo subjektas nuolatos bendrauja ir sąveikauja. Todėl šio pasaulio pažinimas yra emociškai prasmingas: jis yra ne tik išorinis pažinimas, bet ir jo supratimas, kuriam reikalingas didesnis ar mažesnis išgyvenimas, išsijautimas (į jo nedalykinį pobūdį). Bet sąmoninga socialinė būtis yra išsiskynusi biologiniame, gyvybiniame lygmenyje. Ir šis lygmuo skiriasi nuo vadinamojo negyvos materijos lygmens tuo, kad jis savo struktūra yra analogiškas sąmonės gyvenimo prasminiams sąryšiams: tikslinga organizmų sandara, atskirų organų funkcijų pajungimas [7] visumos išsaugojimui ir plėtotei. Šis bendras visiems organizmams organizacinis pradai, pradedant nuo žemiausių vienaląsčių organizmų ir baigiant aukščiausiais, pasižyminčiais sudėtingiausią kūnišką struktūrą, yra pradai, nulemiantis visas organizmo gyvybines funkcijas, jo sąryšius su aplinkiniu pasauliu (medžiagų apykaita, asimiliacijos ir disimiliacijos procesai, dinamiška pusiausvyra tarp organizmo ir aplinkos). Taip pasireiškia organizmo prisitaikymas prie aplinkinių sąlygų. Tuo pat metu organizmų filogeneze ir ontogeneze parodo, kad organizmai išsidėsto konkrečiuose lygmenyse pradedant nuo žemiausių iki aukščiausių pakopų, kurios yra pereinamos stadijos nuo paprasčiausių gyvos materijos organizacijos formų prie sudėtingų ir diferencijuotų.

Evoliucija kaip gyvos materijos vidinės organizacijos vystymasis pasižymi augančia diferenciacija ir struktūrų bei atskirų organų funkcijų sudėtingėjimu. Centralizacija vis stiprėja, kai organizmą reguliuojanti veikla sutelkiama viename vadovaujančiame organe, centrinėje nervų sistemoje. Paraleliai su aukščiausių gyvos materijos formų organizacijos atsiradimu ir sąryšyje su juo atsiranda ir organizmo sąryšio su aplinkiniu pasauliu pagilinimas, išugdoma visa diferencijuotų instinktų sistema, kuri nulemia jo elgesį ir prisitaikymą prie įvairiausių gyvenimiškų aplinkybių bei sąlygų. Gyvūnams, turintiems aukščiausią ir centralizuotą nervų sistemą, išsivysto gebėjimas aktyviai orientuotis aplinkiniame pasaulyje, kitaip sakant, atsiranda pažinimo tikrąja prasme pradmenys, kurie pradžioje yra grynai instinktyvūs, bet po to juose pradeda [8] pasireikšti daugiau ar mažiau aiškūs sąmoningumo ir supratingumo blyksniai. Iš kitos pusės, gilesnis žmogaus psichinio gyvenimo ir sąmoningumo tyrinėjimas atskleidė jo išsiskynimą instinktuose ir

glaudų sąryšį su jais, kitaip sakant, sąmoningumas auga iš ikisąmoningo arba pasąmoningo psichinio gyvenimo pagrindo. Todėl biologiniame lygmenyje nėra kokybinio atotrūkio tarp instinktyvios ir sąmoningos būties. Tuo remiantis galima daryti išvadą, kad gyvūnų instinktyvus elgesys negali būti redukuotas vien į fiziologinius procesus, kad ir čia fiziologinė pusė yra koreliuota su psichine (nematerialia). Tylus šios prielaidos pripažinimas glūdi ir dialektinio materializmo teiginiuose, kad biologiniai dėsningumai nors ir yra paremti fiziniais ir cheminiais dėsningumais, vis dėlto negali būti išvesti iš pastarųjų ir pasižymi savais specifiskais ypatumais.

Organinės gyvybės ypatingumą pirmiausia lemia jos vidinis tikslingumas, kai visi gyvybiniai procesai ir funkcijos yra pajungti organizmo visumos interesams (jo kaip individualaus ir rūšinio išsaugojimui bei išvystymui). Bet šia prasme tikslingumas, kaip ir su juo susijęs organizmų prisitaikymas prie aplinkinio pasaulio sąlygų, yra jau prasminė kategorija, kurios reikšmė atsiskleidžia tik per subjektinį aspektą ir jam dalyvaujant. Tokio teiginio apie organinę gyvybę negalima laikyti neteisėtu antropomorfizmu, nes taip tik pripažįstame teiginyje apie tikslingumą glūdintį „racionalų grūdą“. Tai teisinga intuicija, kuria paprastai remiamasi, tačiau interpretuojama ji neteisingai. [9] Negalima užmiršti, kad mūsų pažinimas yra specifiskai žmogiškas pažinimas, ir todėl žmogiškumas, žmogaus prigimtis su visomis jos ypatybėmis (su tam tikru jos ribotumu) ir kartu su jos gebėjimu įveikti šį ribotumą, įsisąmoninti jį ypatinga žyme paženkлина pažinimo būdus ir kelius. Todėl natūralu, kad pažindamas nežmogišką pasaulį žmogus remiasi savais santykiais su šiuo pasauliu ir juos pritaiko paaiškindamas tuos sąryšius ir santykius, kuriuos jis atranda aplinkos objektuose, reiškiniuose ir procesuose. Tai ne tik natūralu, bet ir teisėta, nes žmogus pats priklauso šiam pasauliui, yra vienas iš jo kūrinų, ir todėl pasižymi tokiais pat požymiais ir bruožais kaip ir nežmogiška gamta. Šie bendri požymiai neapsiriboja vien fiziniais-cheminiais jo kūno požymiais, bet apima taip pat ir subjektinę jo prigimtį pusę. Neteisinga nežmogiškai gyvagai gamtai priskirti vien tai, kas specifiskai žmogiška. (Specifinio sąmoningumo nebuvimas organiniame pasaulyje nepaneigia, kad jame egzistuoja žemiausios psichiškumo formos².)

Šiuolaikinis mokslas jau daugiau ar mažiau tiksliai nustatė, bent jau biologiniame lygmenyje, principinę žmogaus prigimtį ir viso organinio pasaulio vienovę, bet dar iki dabar liko neišspręstas klausimas apie gyvos (organinės) ir negyvos materialios gamtos sąryšius. Atrodė, jog nepaisant to, kad visi organiniai procesai remiasi fiziniais-cheminiais reiškiniais ir dėsningumais, visgi gyvojoje gamtoje pasireiškia kažkas visiškai naujo, ko visai nėra negyvojoje gamtoje, ir todėl šias dvi sritis [10] skiria tam tikra absoliuti riba. O jeigu ir buvo bandoma įveikti šią ribą, t. y. parodyti, kad ji yra sąlyginė ir kad negyvosios ir gyvosios materijos dualizmas yra antrinis, o jų vienovė pirminė, tai pozityvaus mokslinio mąstymo lauke šie bandymai visada buvo plėtojami materialistine kryptimi, t. y. bandant redukuoti visus organinius (fiziologinius) procesus į fizinius-cheminius procesus. Be to, reiktų pažymėti, kad tokią koncepciją plėtojo tiek materialistinė, tiek ir idealistinė paži-

² Svarbi pastaba, kuri liudija, kad Sezemanas psichiškumą supranta labai plačiai ir nesieja jo vien su žmogiška sąmone. Čia ir toliau pateiktos pastabos yra vertėjo.

nimo teorija. Priešinga interpretacija, susijusi su vienokiu ar kitokiu panpsichizmu, buvo laikoma metafizine ir nemoksline. Tačiau padėtis esmiškai pasikeitė naujausiais laikais, kai buvo suabejota teorinės fizikos pagrindais ir atsigręžta į naujus atradimus biologijoje: virusų atradimas parodė, kad nėra aiškos ribos, kuri aiškiai atskirtų gyvąją materiją nuo negyvosios, nes virusai savo elgesiu ir savo santykiais su aplinka, viena vertus, atskleidžia tokius požymius, kurie yra būdingi organizmams, kita vertus, tokius, kurie juos suartina su negyvąja materija – su kristalais (aukštesnio lygmens organizuota negyvąja materija). Paminėtinas taip pat Lepešinskajos padarytas atradimas (jeigu jis bus patvirtintas), kad ne ląstelė yra pati elementariausia gyvosios materijos forma, kad ląstelė gali atsirasti ne tik iš ląstelės, bet ir iš mažiau organizuotų ikiląstelių baltyminių junginių³. Tai vėlgi žingsnis suartinant gyvus ir negyvus baltyminius junginius. Galų gale ir naujausi mikrofizinės materijos struktūros bei jos dinamiką reguliuojančių dėsningumų tyrinėjimai atskleidė, kad ir priežastingumo samprata, kuri dominavo klasikinėje daugiau ar mažiau [11] į mechaniką orientuotoje fizikoje, turi būti esmiškai pakeista tam, kad ją būtų galima taikyti ir mikropasaulio reiškiniams bei procesams.

Jei tikrai, kaip teigia kvantų teorija, elementariųjų dalelių energijos (sujaudinimo) lygmenys negali nuolatos keistis, nes jiems būdingi šuoliniai pakitimai, t. y. susiję su griežtai apibrėžtomis kiekviename iš procesų porcijomis – kvantais, ir jeigu kiekvienai elementariajai dalelei egzistuoja tik griežtai apibrėžti sujaudinimo lygmenys, o visi kiti atmetami, kaip, pavyzdžiui, elektronui peršokant iš vienos orbitos į kitą, kai jis sukasi apie atomo branduolį, tai reiškia, kad perėjimas iš vieno energijos lygmens į kitą yra nulemiamas ne tik ankstesnių sąlygų visumos, bet ir to būsimo energijos lygmens, link kurio vyksta perėjimas. Taigi čia mikropasauiui būdinguose procesuose pasireiškia bruožas, kuris susieja juos su biologiniais procesais ir su tikslingumu pasižyminčiais sąmoningais veiksmais. Procesą reguliuoja ne tik praeitis ir ateitis, kaip praeities rezultato duotis, bet ir numatoma ateitis. Kadangi tarp masės ir energijos egzistuoja griežtai dėsningas sąryšis (išreiškiamas formule $E = mc^2$), tai šis priežastingumo supratimo pasikeitimas paliečia pačią materijos esmę. Kita ne mažiau esminė aplinkybė, turinti sąsają su pirmąja ir taip pat pakeičianti priežastingumo pobūdį mikropasaulyje, susijusi su tuo, kad atomą sudarančių elementariųjų dalelių visuma nėra paprasta visų komponentų ir jų požymių mechaninė suma, bet yra naujais požymiais pasižyminti sistema. Tokių požymių neturi jos elementai ir jie nulemia visumą bei jos sudedamąsias dalis. Elementarioji dalelė kaip atomo sistemos dalis kokybiškai skiriasi nuo atskiros izoliuotos dalelės. Elementų tarpusavio [12] sąryšis ir tarpusavio sąveika sistemoje negali būti redukuota į elementarius priežastinius ryšius ir neapsiriboja jų visuma. Kiekybinio momento pakitimai susiję su kokybiniais pasikeitimais. Tuo remdamiesi galime suprasti, kad materija išlaisvina visas savo kokybes ir aktualizuoja glūdinčias jose potencijas (elementariųjų dalelių sisteminių sąryšių galimybes). Tik šios įvairaus sudėtingumo ir skirtingų tvarkų būsenos arba kompleksai produkuoja visą juslinio

³ Olga Lepešinskaja (1871–1963) – rusų biologė. Pagrindiniai jos darbai skirti gyvūnų ląstelių apvalkalų, kaulų audinių histologiniams tyrimams. Pagarsėjo teorija, kuri vėliau buvo paneigta, apie ląstelių atsiradimą iš bestruktūrės „gyvosios medžiagos“.

pasaulio įvairovę su visais fiziniais-cheminiais reiškiniiais, procesais ir struktūriniais junginiais, taip pat ir materijos evoliuciją, jos perėjimą nuo mažiau sudėtingų konfigūracijų prie sudėtingesnių, nuo žemesnių organizacijos formų prie aukštesnių.

Kalbant apie atskiras elementariąsias daleles, kurios neįjungtos į jokią daugiau ar mažiau stabilią sistemą, tenka pastebėti, kad jų izoliuotumas yra tik sąlyginis. Savo egzistavimą dalelės gali atskleisti tik imdamos sąveikauti su kokiomis nors kitomis dalelėmis. Jų ryšys su ta ar kita sistema gali būti tik daugiau ar mažiau silpnas arba patvarus. Nepaisant to, paaiškėjo, kad atskirai dalelei negali būti priskirta atskira individualybė, kuri garantuotų jos tapatumą ir pastovumą dalyvaujant visuose procesuose ir jos skirtingumą nuo visų kitų dalelių.

Vienų dalelių virsmas kitomis, stebimas skylant atomo branduoliui ir keičiantis jo sudėčiai, liudija apie tai, kad jis reprezentuoja skirtingus jėgos (energetinio) lauko būvius, kaip jo sutirštėjimus, kurie dalelėms judant pereina tam tikru greičiu iš vienos vietos į kitą. Individualumas nurodyta prasme pasireiškia tik derinyje su vienokia ar kitokia materijos organizacija, t. y. tiktai ten, kur egzistuoja sisteminiai materialiniai dariniai, kartu [13] individualumas pasireiškia aiškiau ir aštriau ten, kur aukštesnis ir sudėtingesnis šių darinių organizuotumas. Kartu su individualaus ypatingumo išsivystymu sustiprėja ir lemiantis visumos vaidmuo, t. y. tai, ką galima vadinti prasminiu momentu. Taigi, jeigu tarp negyvos ir gyvos materijos (neorganinės ir organinės) nėra absoliučiai jas skiriančios ribos (taip pat kaip jos nėra tarp gyvūnų ir žmogaus pasaulio) ir jeigu neorganinėje gamtoje pasireiškia savo pradine, mažai diferencijuota forma tie ryšiai ir požymiai, kurie yra būdingi organinei gamtai, ir netgi jeigu gyvūnams būdingas daugiau ar mažiau išvystytas psichinis gyvenimas, tai ir žemesniesiems organizmams turėsime pripažinti psichinio gyvenimo pradmenis (nes aukštesnieji organizmai genetiškai susieti su žemesniuojų istorinės evoliucijos procesu); jei atsižvelgsime į visa tai, tai prašosi išvada, kad ir neorganinės gamtos būtis neapsiriboja vien jusliškai materialiais požymiais, bet jai būdinga ir kita pusė, tam tikra psichiškumo analogija, kuri pasireiškia jusliniame lygmenyje tik kaip organinę gyvybę nukreipiantys sąryšiai ir dėsningumai.

Kadangi net ir žmogiškame pasaulyje svetimo dvasinio gyvenimo pažinimas yra ap sunkintas ir apribotas jo jusliniais pasireiškimais ir jų daugiareikšmiškumu, o gyvūnų pasaulio (ypač žemesniųjų gyvūnų) psichikos pažinimas dėl jos esminio skirtumo nuo žmogiškos psichikos apsiriboja tik bendromis ir neaiškiomis analogijomis, tai psichiškumo branduolio pripažinimas neorganinėje gamtoje teoriškai gali būti grindžiamas tik netiesiogiai nurodytomis struktūrinėmis ir dinaminėmis fizinės-cheminės materialaus pasaulio prigimties ypatybėmis. Šis branduolys aptinkamas tik estetiškai, kai emociškai įsijaučiama į gamtos gyvybiškumo visumą ar atskirus jo pasireiškimus.

Įdomu, kad filosofijos [14] vystymosi procese kalbant apie išorinio pasaulio pažinimą vis iš naujo įvairiais variantais pasikartoja agnosticizmo motyvas. Galima netgi pasakyti, kad jis europinėje filosofijoje nuo Renesanso laikų įgauna vis didesnę reikšmę, ypač XIX amžiuje reiškiantis kantiškosios filosofijos įtakai, bet taip pat ir reaguojant į gamtos mokslų plėtrą. Šis agnosticizmas – tai ne skepticizmas, kuris neigia patikimo objektyvaus žinojimo galimybę; jis tik pabrėžia žmogiško pažinimo ribotumą, jo nesugebėjimą

atskleisti pačią daiktų esmę. Šia prasme Kanto kriticizmas pasižymi agnosticizmu, nes griežtai atskiria pažinimui prieinamą reiškinių pasaulį ir nepažinų daiktų savyje pasaulį. Bet panaši agnositinė tendencija pasireiškia ir filosofinėse koncepcijose, kylančiose iš Locke'o ir Hume'o empirizmo ir įgijusiose naujausiais laikais vienokią ar kitokią pozityvizmo formą. Beje, šiai agnosticizmo formai ypač palankūs filosofuojantys tiksliojo gamtamokslio atstovai (fizikai, chemikai). Šis agnosticizmas, be abejonės, pasižymi tam tikromis idealistinėmis ir reliatyvistinėmis tendencijomis, bet vargu ar galima jas paaiškinti remiantis konkrečiais filosofiniais nusistatymais.

Fizikui ir chemikui natūrali yra grynai realistinė nuostata; šios tendencijos pasireiškia visų pirma remiantis šiuolaikinio gamtamokslio tyrimų metodu ir juo besiremiančiu žinojimu apie išorinį pasaulį. Kadangi šios metodikos pagrindas yra matematika, fizinių-cheminių reiškinių pažinimas yra realizuojamas erdviškai-laikiškai organizuotų kiekybinių santykių ir sąryšių lygmenyje. [Neįsk.] visus tuos dėsningumus, kuriuos nustato [15] fizika. Visur pirmame plane yra patys santykiai, o ne jų nariai (objektai), susieti tais santykiais. Maža to, šių narių (objektų) tyrinėjimas krypsta link jų charakteristikos redukavimo į naujus santykius. Tuo pagrindu šiuolaikinėje fizikoje dominuoja funkcinės sąvokos, o substancinės yra sumažintos iki minimumo. Kadangi santykių santykiai galų gale turi remtis santykiais tokių galutinių elementų, kurie patys nėra santykiai, tai pažinimas neišvengiamai susiduria su tam tikru likučiu, kuris negali būti apibrėžiamas per santykius. Tokiu atveju jis apibrėžiamas tik konvencionaliai (pozityvizme), kartu toks sąlyginis apibrėžimas (sutarimas) yra pripažįstamas kaip galimo mokslinio pažinimo riba arba šis likutis yra laikomas objektyviai realiu, bet iki galo nepažįstamu (daiktas savyje, esmė). Būtent tokia yra materijos problema šiuolaikinėje fizikoje. Vieni (įvairaus pobūdžio pozityvistai) laiko visus materijos elementariųjų dalelių savybių apibrėžimus, kai dalelės negali būti išskaidytos į teisėtus (masės, formos) santykius, tik pagalbinėmis mokslinio mąstymo konstrukcijomis, kurios neturi objektyviai realaus reikšmingumo. Bet jei kartu su realistais pripažintume šiuos apibrėžimus atspindint objektyvią fizinę realybę, tai vis dėlto reiktų atsižvelgti, kad šie apibrėžimai yra sudaryti remiantis analogija su jusliškai suvokiamo pasaulio savybėmis, t. y. to fenomenalaus pasaulio, kuriame atsiskleidžia ne materialios būties esmė, bet tik jos transformacija juslinėje žmogaus prigimtyje. Tiesa, galima nepaisyti iš to išplaukiančios agnositinės išvados ir paskelbti nepagrįstu patį klausimą apie materijos esmę, esą jis paremtas [16] neteisingu reiškinių ir esmės supriešinimu ir todėl, vartojant neopozityvistų terminologiją, yra beprasmis. Tačiau taip paprastai šis klausimas neišsprendžiamas.

Apie tai, kad materijos esmės ieškojimas turi tam tikrą realų pagrindą, liudija, mūsų nuomone, ta aplinkybė, kad šiuolaikinėje mokslinėje materijos koncepcijoje yra išsaugomas jėgos arba energijos momentas, kuris figūruoja viena ar kita forma visuose apibrėžimuose (formulėse), kurie susiję su materija ir jos įvairiais pasireiškimais. Tiesa, pozityvistinė pagrindinių fizikos sąvokų interpretacija jėgos sąvoką traktuoja kaip neturinčią realios reikšmės, laiko ją metafizine atgyvena, kuri yra patirties duomenimis nepagrįstas vaizdinys apie kažkokias paslėptas esmines jėgas, kurios nėra nei materialios, nei nematerialios, veikiančios materijoje ir sąlygojančios joje vykstančius procesus (viduramžiška aristoteli-

nės formos kaip veikiančios priežasties samprata). Realiai įvairių jėgų skirtumai susiveda į skirtumus tarp skirtingų judėjimo formų (Engelsas); jėgos terminą ir toliau vartojant fizikoje, juo pažymimi konkretūs santykiai tarp kitų fizinių dydžių, ir nėra tokios atskiros patyrimo gaunamos realios duotybės, kuri atitiktų šį teminą. Bet ar tikrai taip yra?

Šiuolaikinė materijos koncepcija skiriasi nuo ankstesnės, atsiradusios dar antikiniiais laikais, visų pirma tuo, kad materija savo esme yra pripažįstama ne pasyviu, bet aktyviu pradmeniu, kad judėjimas yra neatskiriamas materijos bruožas, o jos ramybė yra tik sąlyginė (arba dalinė). Materija atskleidžia savo realybę tikrai per judėjimą arba kaip judėjimo priežastis. Judėjimas [17] ir įvairios jo formos sąlygoja juslinio pasaulio reiškinių savybes ir kokybinius pasikeitimus. Materija savo aktyvumu pasireiškia ne tik ten, kur ji yra, bet ir savoje erdvinėje aplinkoje (tai gali būti jėgos, gravitacinis, elektromagnetinis laukas). Be to, masė kaip pagrindinė materijos charakteristika yra dėsningai susieta su energija (gebėjimu atlikti darbą) ir judėjimo greičiu. Taigi materija negali būti apibūdinama vien kaip pasižyminti inertiškumo savybe (inertiška masė) ir jos judėjimo pradžia nereikalingas išorinis postūmis. Judėjimo priežastys glūdi joje pačioje, jos prigimtyje, jai būdingas savęs judinimas, o tai ir yra aktyvumas, tai, kas vadinama jėga arba energija.

Koks yra patirtinis jėgos sąvokos šaltinis? Tai tiesioginis pastangos jutimas arba jausmas, kurį mes išgyvename, kai įveikiame pasipriešinimą savo kūnui, kai keliame kitą kūną, siekiame jį išjudinti arba sustabdyti jo judėjimą. Tai grynai fizinė pastanga, bet kartu su ja yra ir kitokios pastangos, kurios pirmiausia susijusios su psichine veikla (valios, mąstymo pastangos), o tuo pat metu apima ir kūnišką mūsų būties pusę (nervinis raumenų sujaudinimas). Bet pastangos jutimas arba jausmas turi dvi puses: aktyvią ir pasyvią. Pasyvioji pusė pasireiškia pirmame plane, kai mes pastangos jutimą, taip sakant, statome ant tos pačios lentynos su kitais jūtimais, t. y. traktuojame kaip aplinkinių daiktų ar reiškinių poveikio mūsų kūnui rezultatą, kuris pasireiškia fiziologiškai tam tikru nervų, raumenų, sąnarių sistemos būsenos pasikeitimu. Pastangos jutimas tada suvokiamas kaip tam tikra kokybiškai ypatinga juslinė duotis ir tikrai. Kitaip sakant, tai yra toks pastangos jausmo aspektas, kuris atsiveria grynai dalykinei nuostatai, kuria remiasi pozityvistinis požiūris. Aktyvi pastangos jausmo pusė prapuola iš matymo lauko todėl, kad jam tai nėra pirminės patirties duotis, [18] ji yra išvestinė, susieta su veiksmo suvokimu, o pastarasis yra tam tikros mąstymo konstrukcijos (interpretacijos) produktas. Čia akivaizdžiai pasireiškia pozityvistinio pirminių patirties duomenų supratimo siaurumas. Jie redukuojami į atomarinius juslinius faktus, kurie pripažįstami pirminiais lyginant su jų sąryšiais ir net su prasminiais sąryšiais, apibrėžiančiais psichinio (dvasinio) gyvenimo struktūrą. Bet šie prasminiai ryšiai įsisąmoninami tik subjektyviame lygmenyje, kai taikoma tiesioginė subjektyvinė nuostata. Tai susiję ir su aktyviu pastangos jausmo momentu, taip pat ir su iš jo kylančia jėgos sąvoka. Jėgos sąvokos išplėtojimui ir išplėtimui pritaikant kitiems objektams svarbus ne vien pats veikiantis subjektas, bet ir ta aplinkybė, kad jai būdingos dvi pusės. Dėdamas pastangas ir jausdamas savo jėgą aš tuo pat metu jaučiu ir kitos jėgos pasipriešinimą, kuris kyla iš konkretaus aplinkinio pasaulio objekto. Iš to atsiranda bendra fizinių jėgų sąvoka. Tai materialiai būčiai būdingos jėgos, pasireiškiančios ne tik žmogiško kūno sąveikomis su kitais objektais, bet ir sąveikaujant išorinėms jėgoms

tarpusavyje. Toks jėgos sąvokos apibendrinimas remiasi ne tik rezultatais, gaunamais tiesiogiai ar netiesiogiai susiduriant dviem (ar daugiau) kūnams, jis remiasi taip pat tam tikru emociniu išgyvenimu, kai tiesiogiai jaučiame akivaizdžius jėgos pasireiškimus kūno formoje, masėje ir judėjimo būde. Vadinasi, čia į jėgos sąvokos turinį kaip jo komponentas patenka toks momentas, kuris yra susijęs su subjekciniu lygmeniu.

Fizika kaip pozityvus mokslas, besivadovaujantis objektine nuostata, nelaiko šio jėgos sąvokos momento reikšmingu, [19] kadangi jis negali būti matematiškai apdorotas ir suformuluotas. Bet filosofinė jėgos sąvokos analizė turi atsižvelgti į tą reikšmingą aplinkybę, kad materijos sąvokoje glūdi toks momentas, kuris atsiskleidžia tik subjekciniame lygmenyje, ir tai yra jėgos arba energijos pirmine prasme momentas. Tai reikšmingas faktas, nurodantis, kad ne tik gnoseologinis objektiškas pažinimo lygmuo savo pagrindu susijęs su subjekciniu lygmeniu, bet kad ir ontologiškai objektiškoje (materialiai juslinėje) būtyje glūdi tam tikras subjekcinis (nejuslinis) faktorius. Tikrai remiantis tokia dalykų padėtimi galima įprasminti dialektinio materializmo teiginį, kad jutimo gebėjimas, t. y. materijoje glūdintis nematerialus momentas, yra pačios materijos savybė. Įtaka čia ne vienas, bet abipusė, apimanti abi priešingybes. Nematerialumas (psichika, dvasingumas) ne tik remiasi materialumu, bet ir sąlygoja jo struktūrą ir dinamiką. Subjekcinis aspektas ne tik yra išplėtojamas per objekcinį aspektą, bet ir apibrėžia kai kurias pagrindines objekcinio požiūrio pozicijas.

Taip mūsų analizė mus vėl atveda prie anksčiau išsakytos pirminės tezės, kuri teigia esant nepertraukiamą sąryšį tarp subjekcinio ir objekcinio aspekto, tarp subjekto ir objekto būties. Šis vidinis sąryšis ir abipusė subjekcinio ir objekcinio būties aspekto įtaka, kuri sugyvena kartu su jų skirtumu, suteikia galimybę (mūsų nuomone) paaiškinti, kaip egzistuoja priežastinė būtinybė ir laisvė.

Objektiškuoju aspektu praeitis egzistuoja kartu su dabartimi (kaip praeitį užbaigiančiu momentu) ir visiškai nulemia ateitį; tai duotis, tačiau asmeniškai, joje glūdi būtina seka to, kas dar neduota. Sąmonė įgyvendindama laisvę nepanaikina šios iš praeities kylančios būtinybės, [20] bet priešingai – ja remiasi; numatydamą ateitį (kaip tikslą), ji veiklą papildo nauju determinuojančiu momentu, kuriam pajungia determinaciją pasitelkiant praeitį. Taip determinacija pasitelkiant ateitį tampa vadovaujančia, aukštesnio lygmens determinacija (viršdeterminacija), kadangi pasitelkia tai, kas *nėra duota*. Objekciniu aspektu ši nauja determinacija pasitelkiant ateitį yra suprantama kaip papildoma sąlyga, kuri veikia kartu su kitomis sąlygomis ir kartu pakeičia jų suminio veiksmo rezultatą. Skirtumas tarp aukštesnio ir žemesnio lygmens motyvų įgauna tam tikrą prasmę tik atsižvelgiant į tai, kokias vertybes subjektas pripažįsta ir kokie tarp jų egzistuoja santykiai. O tokie prasminiai ryšiai ir santykiai egzistuoja tik subjektiškoje (sąmoningoje) būtyje ir jie tampa matomi tik per šį subjektišką būties aspektą.

Šioje studijoje mes bandėme suformuluoti tokią dvasinės ir materialios būties tarpusavio santykių koncepciją, kuri, mūsų požiūriu, gali būti grindžiama remiantis šiuolaikinio mokslo ir juo besiremiančios filosofijos duomenimis bei tyrimo metodais. Ši studija – kaip tai aiškiai matyti iš jos turinio – turi trūkumų ne todėl, kad pasižymi konspektiniu pobūdžiu ir giliau neaptaria visų su šia tema susijusių klausimų, bet todėl, kad ji nesprendžia

nemažai problemų, vidujai susijusių su šia tema ir būtinų norint ją nušviesti, kad išdėstyta [21] koncepcija būtų pripažinta filosofine pasaulėžiūra tikra šio žodžio prasme. Mūsų manymu, norint gauti trūkstantus duomenis, kuriais disponuoja šiuolaikinis mokslas ir kuriuos jis gali įgyti toliau plėtodamas savo pasiekimus, reikia turėti omenyje tam tikrą žmogaus pažinimo ribotumą, kurį jau ne kartą minėjome atlikdami šią analizę.

Norint sukurti visuminę pasaulėžiūrą neišvengiamai tenka pasiremti tam tikromis metafizinėmis prielaidomis arba hipotezėmis, kurios peržengia mokslinio patyrimo ribas, tačiau gali būti su juo vienaip ar kitaip suderintos. Kadangi visuminė pasaulėžiūra turi apimti atsakymus į klausimus apie žmogaus gyvenimo prasmę ir ją lemiančias vertybes, šios hipotezės didele dalimi turi būti grindžiamos žmogaus vidine dvasine patirtimi ir emociškai remtis moralinėmis, estetinėmis ir religinėmis intuicijomis. Iš tokių intuicijų atsirado visi moraliniai-religiniai mokymai, kurie suvaidino lemiamą vaidmenį žmogaus dvasiniame vystymesi (kaip, pvz., budizmas, krikščionybė), ir su jomis susietos metafizinės kosminės ir žmogiškos būties koncepcijos. Šia prasme pasaulėžiūros ne kuriamos, bet gimsta spontaniškai, intuityviai ir tik [22] tolesnis jų vystymasis suteikia galimybę racionaliai jas sutvarkyti taip, kad jos įgytų filosofinio metafizinio mokymo formą. Ši racionali forma turi didele dalimi tik sąlyginę reikšmę, nes priklauso nuo žinojimo lygmens ir mąstymo būdo tame istoriniame periode, kai ji buvo sukurta. Išlikdama dėl savo sąryšio su emociniu-intuityviu mokymo branduoliu, ji su laiku neišvengiamai konfliktuoja su jos vystymosi pakopą aplenkusiu moksliniu žinojimu. Formos archajiškumas negatyviai paveikia joje įsikūnijusią moralinę-religinę pasaulėžiūrą dviem aspektais: ji rimtai apsunkina naujų kartų gebėjimą įsigilinti į pačią mokymo esmę, į jo viršistorinį, vertingumo neprarandantį turinį ir kartu prisideda prie kaltinimų dėl visuminio mokymo (pasaulėžiūros) racionalaus netobulumo, taip priskirdama jam reakcingumo ženklą. Norint, kad šie religiniai-moraliniai mokymai neprarastų savo įtakos dvasiniam žmonijos gyvenimui ir galėtų patys laisvai vystytis, seniai pribrendo būtinybė atnaujinti jų jau ganėtinai pasenusią istorinę racionalumo formą. Šis atnaujinimas turėtų kelti tikslą pertvarkyti racionalumo formą, kuri išsaugodama nepaliestą religinį-moralinį branduolį gebėtų jį [23] suderinti su šiuolaikiniu mokslinio-filosofinio žinojimo lygmeniu. Toks suderinimas galimas, nes, viena vertus, religinis mokymas pripažįsta mokslinės minties autonomiją toje srityje, kuri jai prieinama, kita vertus, pastaroji suvokia savo galimybių ribas, kurios jai neleidžia pateikti galutinių atsakymų į pagrindinius žmogaus būties klausimus, susijusius su šios būties prasme ir paskirtimi. Išdėstyta dvasios ir materijos tarpusavio santykių koncepcija yra bandymas parodyti, kiek toli gali eiti mokslinis-filosofinis mąstymas (šiuolaikinis mokslinio pažinimo lygmuo), kurdamas racionalią pasaulėžiūrą ir pasiremdamas religinės-moralinės intuicijos įžvalgomis.